

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№52
(19089)

2018 чылдың
май 3
четверг

Хүннүң үнери — 04:30
Ажары — 20:11
Хүн дурту — 15:28

Садар өртээ хостуг 12+

Төрзэн чуртка ыдыктыг албан-хүлээлге

ШЕРИГЖЕ АЪТТАНЫПКАН

Тыва Республиканың Шериг комиссариатының албан-хүлээлгезин эрттирип чоруур оолдар биле ажил чорудар килдизиниң эргелекчизи Леонид Монгуштуң дыңнатканы-биле алырга, Төрзэн чуртунуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгезин эрттирери-биле Тывадан барган оолдар Россияның шериг кезектеринде дайынчы болгаш политиктиг белеткелге чедишкиннерлиг болуп турарлар.

2017 чылда Кызыл хоорайдан 158, ыл кожуундан 86, Барыын-Хемчик лгаш Бай-Тайгадан 99, Чөөн-Хемчик лгаш Сүт-Хөл кожууннарда 89, Таңды куундан 61, Улуг-Хемден 58, Биимден 20, Каа-Хем кожуундан 28, с-Хемден 26, Эрзин кожуундан 17, кудан 8, Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кууннарда 57 оолдар, шупту 707 кижии Россияның аңгы-аңгы хоорайларында риг хүлээлгезин эрттирип турарлар.

Эрткен чылын шериг албан-хүлээлгезин эрттирери-биле назыны чеде бер- 1873 оолдарны келдирткен турган. ардан чүгле 707 кижини алган, 216 л аңгы-аңгы чылдагааннар ужун шериг рбас болган, а 912 кижиниң кадыныңың ыдалы-биле азы өөренип турар чылда- н-биле шериг чоруурун соңгаарлаткан. 2017 чылдың январьдан эгелеп енип турар оолдарның шериг албан- ээлгезин каш-даа харлыынга чедир таарлады болур, а май 1-ден эгелеп

ортумак өөредилге черин дооскан оолдар шериг албан-хүлээлгезин эртер керээни чарып ап болур апарган.

Бо чылын ниитизи-биле 616 оолду шериг албан-хүлээлгезинче чорудары планда көрдүнгөн. Олардан 92 кижии апрель айда эмчи шинчилгезин эки эртип

алган болгаш шериг кезектеринче чоруу- рунга белен.

Чоокта чаа, апрель 24-те Тываның шериг комиссариатындан шеригже часкы келдиришчин ёзугаар албан-хү- лээлгезин эрттирери-биле келдирткен оолдарның баштайгы бөлүү 35 аныяк кижини аъткарган. Олар Москва хоорайның чоогунда Нара деп станцияга танк шериг кезээнге албан-хүлээлгезин эрттирер- лер.

Шериг хевин кедипкен оолдар узун- кыска аайы-биле шугум дег чыскаа- лыпканнар. Ол үеде Тываның шериг комиссары Н.Францевич оолдарга ба- йыр чедирип, шериг албан-хүлээлгезин чедишкинниг эрттиргеш, ээл чанып кээрин күззэн. Ооң соонда шериг албан- хүлээлгезин эрттирер дээн оолдар-биле оларның ада-иелери, дөргүл-төрелдери, эш-өөрү, таныштары байырлашкан. Ада-иелер амданныг аш-чемин салып, сүттүг шайын кудуп, оолдарын чемгерип, чагыг-сүмезин берип үдзэннер.

Байырлыг үделге соонда албан-хү- лээлгезин эрттирери-биле оолдар омак- хөглүг аъттаныпканнар.

Айдың ОНДАР.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Чыскаалда шериг оолдар.

Хүннүң медээлери

АЙЫЛ ЧОК ЧОРУКТУ ХАНДЫРАР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол аппарат хуралында муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары биле оралакчыларындан өрттүн айыыл чок чоруунуң тала- зы-биле бирги ээлчегде чорудар хемчеглерни хандыраары негээн. Чурттакчылыг черлер чоогунда өрттени бээр боктарны болгаш кур- гаг сигенни аштап арыгладыр.

Эрткен неделяда арга-арыгга беш өрт болган. Хамаатыларның өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмүн хажытка- нындан болганы тодараттырган. Кара- Хаак, Черби, Сайлыг, Дерзиг-Аксы, Хадың суурдан ырак эвезе, 5, 6, 8 километр черлерге өрттер болгулаан. Оларны үе- шаанда өжүргөн.

Чазак Даргазы бодунуң оралакчыла- ры Аяс Чудаан-оол биле Анатолий Дам- ба-Хууракка өрт айыылының чаа сезонун- да ажилды контролга алырын дааскан.

МАЙ БИРДЕН ЭГЕЛЭЭР

Республикага тарылга үезинде 30,8 муң гектар шөлге картофель- ди, ногааны, тараа болгаш мал чеми культураларны тарыырын ТР-ниң көдээ ажил-агый яамызы дыңнаткан.

Сезон аайы-биле хову ажилдарының агротехниктиг хуусааларын мынчаар тургускан. Тараа культураларында: эрте тарылга — майның 1-ден 20-ге чедир; орай тарылга — майның 15-ден 30-ге чедир. Мал чиир культураларга: часкы тарыл- га — майның 20-ден июнь 10-га чедир; чайгы-күскү тарылга — июль 20-ден август 20-ге чедир.

Тараа үезининден ниити хереглелдин 22 хуузу азы 953,5 тонна үезин көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде бар. Ооң иштинде Таңдыда 351,7 тонна, Би-Хем — 153,6, Каа-Хем — 143,7, Сүт-Хөл 131 тонна үезинни белеткээн. Бо ажил-агыйларга 46 млн. рубльден эвээш эвес акшага ам- даа 4346,5 тонна үезинни немей садар.

Көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлерин деткиир кылдыр 2018 чылдың бюдже- динде 59,3 млн. рубльди тускайлаан. Республиканың ажил-агыйлар трак- торлар-биле 105 хуу хандырттыган, а тарылга агрегаттары-биле чүгле 58 хуу. Би-Хем биле Таңды кожууннарның ажил-агыйлары техника-биле эки дерит- тинген.

14 ХУУ ЭВЭЭЖЭЭН

Республикада чонну ажилга хаара тудар күрүне албан чериниң даңзызында бо чылдың март төнчүзүндө байдал-биле, 5 муң 700 ажил чоктар бар. Олардан 5 муң 600 кижии ажил чок деп статустуг. Доктааттыган хуусаада ажил тып- паан 5 муң 200 кижии күрүнеден посо- бие акшазын ап турарлар.

Чүгле март айның иштинде 1055 кижии ажил чок деп санаткан. Эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, 14,9 хуу эвээжээн. Март айның дургузунда ажилга тургус- тунган улустуң саны 742.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

«Шын» солуннуң 2018 чылдың чагыдылгазы Тываның почта салбырларында бо хуннерде чоруп турар. Чангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче респуб- аның ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүн- үг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывыс- кыйгырдывыс!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	179,83	539,49	1078,98
31730 — организацияларга	189,83	569,49	1138,98

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

Чагыдылга-2018

Вячеслав МОНГУД
«Чаа орук» солуну
редактор

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Чазаның 2014 чылдың август 1-де № 370 доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында

2018 чылдың апрель 11 № 160 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2014 чылдың август 1-де «Өөредилге организацияларынче кирип база аңаа өөренип турар үеде, күш-культура болгаш спорт ойнап турар үеде назы четпээн уругларның медицина шинчилгезин эртеринин, диспансеризация эртеринин, диспансер хайгааралының, кадыкшылын экижидеринин, ол ышкаш Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге өөренип турар үеде медицина дузазын көргүзеринин негелделерин бадылаарының дугайында» № 370 доктаалыга дараазында өскерилгелерни кириер:

а) адында «өөредилге албан черлеринче кирип болгаш аңаа өөренип турар үеде» деп сөстөрни «өөредилге дээш профилактиктиг эмчи шинчилгезин эртип турар үеде» деп сөстөр-биле солуур;

б) 1 пунктта «өөредилге албан черлеринче кирип болгаш аңаа өөренип турар үеде» деп сөстөрни «өөредилге дээш профилактиктиг эмчи шинчилгезин эртип турар үеде» деп сөстөр-биле солуур;

в) Өөредилге организацияларынче кирип база аңаа өөренип турар үеде, күш-культура болгаш спорт ойнап турар үеде назы четпээн уругларның медицина шинчилгезин эртеринин, диспансеризация эртеринин, диспансер хайгааралының, кадыкшылын экижидеринин, ол ышкаш Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге өөренип турар үеде медицина дузазын көргүзеринин негелделеринде:

адында «өөредилге албан черлеринче кирип болгаш аңаа өөренип турар үеде» деп сөстөрни «өөредилге дээш профилактиктиг эмчи шинчилгезин эртип турар үеде» деп сөстөр-биле солуур;

1 пунктта «өөредилге албан черлеринче кирип болгаш аңаа өөренип турар үеде» деп сөстөрни «өөредилге дээш профилактиктиг эмчи шинчилгезин эртип турар үеде» деп сөстөр-биле солуур;

7 пунктуну дараазында эдилге-биле илередир:

«7. Назы четпээн уругларның бар аарыгларын эрте (чогуур үезинде) тодарадып, оларның наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдерни эмчи херег-

лелинге эвес ажылгаанын илередир сорулга-биле, ол ышкаш кадыкшыл байдалының бөлүүн тодарадыры-биле, профилактиктиг шинчилгелерни назы-хар аайы-биле доктааттыг үе-хуусааларда чорудар.

8 пунктта «Баш бурунгаар» деп сөстөрни «Профилактиктиг» деп сөстөр-биле солуур, «өөредилге албан черинче кирип турар үеде» деп сөстөрни ап кааптар;

13 пунктунуң ийги абзазында «өйлөп-өйлөп» деп сөстөрни ап кааптар;

14 пунктта «назы четпээн уругнуң (2011 чылдың ноябрь 21-де «Россия Федерациясында хамаатыларның кадыкшылын камгалаарының дүрүмнеринин дугайында» № 323-ФХ Федералдыг хоойлунуң 20 чүүлүнүң 2 кезээнде айыттыг назы четпээн уругларга хамаарыштыр) ада-иезинин азы ооң хоойлу езугаар төлээзинин эмчи шинчилгезин эртиреринге эки тура чөпшээрелгезин долдурары» деп сөстөрни «назы четпээн уругнуң (ооң ада-иезинин азы өске-даа хоойлу езугаар төлээзинин) 2011 чылдың ноябрь 21-де «Россия Федера-

циясында хамаатыларның кадыкшылын камгалаарының дүрүмнеринин дугайында» № 323-ФХ Федералдыг хоойлунуң 20 чүүлү-биле доктааттыг негелделерни сагып, эмчи шинчилгезин чорударынга эки тура чөпшээрелин бээр» деп сөстөр-биле солуур;

25 пунктунуң 3-иштики пунктузунуң ийги абзазында «Россия Федерациясының Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының 2004 чылдың ноябрь 22-де «Социал ачы-дуза аймаан алыр эргелиг хамаатыларга баштайгы эмчи-санитар дузаны чедиреринин талазы-биле чурумнуң дугайында» № 255 дужаалы-биле бадылаан «Диспансер хайгааралының хыналда картасы» № 030/у-04» деп сөстөрни «Россия Федерациясының Кадык камгалал яамызының 2014 чылдың декабрь 15-те № 834н дужаалы-биле бадылаан «Диспансер хайгааралының хыналда картасы» № 030/у» деп сөстөр-биле солуур.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлеринин албан езузунуң интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан езузунуң сайты-зынга кириер.

Тыва Республиканың Чазак
Даргазының оралакчызы
А.ДАМБА-ХУУРАК.

Сайзыраңгай үениң мергежили

ЛАНДШАФТ ДИЗАЙНЕРИ

4-күкурсунуң студентилери башкызы Светлана Канзываа-биле.

Чуртталга бажыңының девискээринин ногаанчыдылгазының дөзевилелин шевергини кончуг кылып турар студентилеринин ажилын көргөш, магадап олурдум. «Чаражын, ногаан оът-сиген, чадаң ыяштар, өзүмнер, чүзүн-баазын чечектер, бажыңның девискээринде шупту бар» деп чугааландым. Мындыг хевирлиг дөзевилелдер — Тываның күрүне университетинин көдээ ажыл-агый факультетинде дизайнер болгаш садчылар угланышкынында өөренип турар 3 дугаар курстун студентилеринин ажилдары-дыр.

Бо угланышкыны биология эртемнеринин кандидаты, доцент Светлана Канзываа биллиг удуртуп, башкылап турар. Эрнн кырын үнүштер-биле астап шывар дизайнер мергежил аңгы-аңгы хевирлерлиг олур. Компьютерге чуруктарны шаяны арга-биле чараштап, идик-хеп даараар, ландшафтылыг дээш оон-даа өске студентилерни колдуунда парк, сад, чер участоктарын ногаанчыдар талазы-биле дизайнер (ландшафтный) мергежилде өөредип турар бис. Штай дээрзинде, дизайнер

студентилерге ажылдың дөзевилелин кылдыртып өөредир, оон соонда практика кырынга ажилдадыр. Найысылалдың кудумчуларына, бажыңнар чанынга чечектер, ыяштар тарып олуртур дээш ында база кылыр ажилдар-ла хөй. Амгы сайзыраңгай үеде мындыг мергежилдиглер албан херек. Амыдыралга база ажыктыг мергежилдин бирээзи болур, чижээ, бажыңының даштын боду-ла ногаанчыдып алыр, кат-чимис, чадаң ыяштар тарып олуртуруп билир боорга база эки.

Көдээ ажыл-агый факультетинде ого-

род, сад, дизайнер угланышкынын каш чыл бурунгаар тургускаш, өөредип эгелзэн. Кол кезинде агроном мергежил-биле дөмөйлөшкөк чүве-дир. Амгы үеде көдээ ажыл-агый факультетинин 3 дугаар курсчулары Демир, Тайгана, Чойган, Ай-Кат болгаш өске-даа уруглар келир чылын дизайнер мергежилдиг доозуп үнер. Бо факультетте угланышкыны чыл санында немеп турар, арга-арыг ажыл-агыйы дээш Светлана Отук-ооловна тайылбырлады.

Келир үеде дизайнер, садчы мергежилдиг болур студентилер час эгелеп турда, чаш өзүмнерни өөренип турар өрээлдеринде бичежек саваларда долдур тарып алганнар болду. Бо чечектерни, үнүштерни, ногаа аймаан апрель төнчүзүнде даштыгаар олуртур, оон башка чылыг өрээлге турарга сыптары чингелеп каар деп студентилер-даа, башкызы-даа чугааладылар.

Оон ыңай тарылга шөлүнде чылдың-на картофель, свекла, морковь, слива, клен, барбарис, сирень, аңгы-аңгы хевирниң роза чечектерин дээш оон-даа өске чадаң ыяштар, кат-чимистерни тарып олуртуп турар. Ногааның дүжүдүн күзүн ажаап алгаш, университетке аыш-чемге ажылгаары-биле дужаап бээр. А студентилер чүгле бо тарылга шөлүнге ажилдаар эвес, харын-даа чайгы практиказын башкызы-биле Чербинин улуг садынга барып эрттирер чаңылдыг. Хемнин ол чарында суурже алды айның эгезинде четкеш, чеди айда чанып кээр чаңылдыг. Бир айның дургузунда тус черге үнүштеринин өзүлдезин көрүп, оларны ажаап, шинчилел ажилдарын чорудуп чайлаарлар. А часкы үеде Кызылда «Чаагайжыдылга» муниципалдыг бүдүрүлгеге практиказын база эрттирер. Хоорайның аңгы-аңгы булуңнарынга ыяштарны эде олуртур, чечектер тарырынга дузалажыр. Студент кижиге мынчаар практикалаары, дыка ажыктыг болур.

Көдээ ажыл-агый факультетинин студентилери-биле бичи када чугаалажып тургаш, бо мергежил база дыка ажыктыг-дыр деп билдим. Бажыңнар девискээрлерин, кудумчуларны үнүштер-биле аян кирип шыптар болза, хоорай-даа, суурлар-даа онза чараш, көрүштүг апаар деп, бо хуулгаазын бодалдар шупту бүде берген болза дижи, баштактандылар.

Ася ТЮЛЮШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Араганың үстүңгө чам үнер

ШҮГДҮНЕР ҮЕ КЕЛГЕН

Садыгларда эзиртир суксун аймаан кижиге бодунуң күзели-биле каш-даа акшага садып ап болур. Ынчалза-даа арага-дары ижерин өйлээри күзенчиг.

Хар эрип, агаар-бойдус чылып келирге, ында-мында эзиринден тендицейин турар улустар база көстүп келир. Арны-бажын халыптыр арагалап алган, эрткен-дүшкен кижилерден акша-төгөрик дилеп турарын көөрге эпчок-даа. Маңаа бир чижектен кирип көрейин. Суурувустун чагырыкчызынга А.К. Чигден ажилдап турда көскүлөңнедир кылаштап, арагалап турар улус көңүс эвээш турган.

Амгы үеде оор чорук, мал оору, корум-чурум талазы-биле байдал көңүс кошкап бар чыдар. Арагалап чоруур улус аразында назы четпээн ажитөлдүг иелер барын көргөш, шуут муңгараар-дыр мен.

Арагалаашкын дугайында лекцияларны ийи-чаңгыс эрттирип турбайн, ону нептередири күзенчиг. Арага-дарыга сундулуг иелерни чүгле кожуунга сайгарбайн, шыңгы хемчеглер алыр үе келген деп бодаар мен. Олар сайгарткан соонда, эртенінде кудумчуда эзирик кылаштажып чоруур болур-дур. Көөрге, карак чалданыр, мындыг байдалдарны канчап соксадырыл?

Арагалаар ада-иелерниң хайындан чеже-чеже чаштар «ада-иези чок» кылдыр санаттырып турар-дыр. Кижиге бодун шүгдүнүп көөр үе келген. «Терек мочургазы теректен ырадыр чаштавас» деп угаадыга утка-ла бар.

Елена ЧАТБАЛ.
Чаа-Хөл суур.

Студентилер кичээл үезинде.

Амыдыралдың кадык омур-хевир

«ЭЛЭЭР» СУУРЛАР

«Россияда 1000 хире «элээр» суурлар бар – деп Россияның кадык камгалал яамызы демдеглээн. Чурттакчылар боттарының күзели-биле арага ишпес бис деп чон хуралдарына бадылааш, үстүкү эрге-чагырга органнарына ол шиитпирлерни бадыладып, тус черниң садыгларына арага садарын хоойлу езугаар хоруурун чедип ап турарлар.

Олардан үлегерни алыры биске база ажыктыг боор деп бодаар-дыр мен.

Россияда элээр чорук талазы-биле бир дугаар черни Чечен Республика хей чылдар улаштыр ээлеп турар. Улус мында «кургаг хоойлу» ажилдап турар деп бодаар. Херек кырында ыңдыг эвес – мында «кургаг хоойлу» чок. Чүдүлгениң эки салдарын моон көрүп болур-дур. Республиканың бирги Президентизи Ахмад Кадыровтуң, ооң огу, амгы Чазак Баштыңы Рамзан Кадыровтуң болгаш чуртта билдингир болгаш хүндүткелдиг өске-даа кижилерниң үнген сууру Центаройда араганың кандыг-даа хевирлерин болгаш таакпыны садары хоруглуг. «Назынымда сигарет, арага-даа шенеп көрбээн мен» – деп, Рамзан Кадыровтуң чоокта чаа даштыкы журналистерге чугаалап турганын телевизордан дыңнаан болгай бис.

Келген аалчылар, бир эвес чүдүлгези арага ижерин хорувай турар болза, араганы садып ап болур. Чүге ону садып алыры кончуг берге. Чүге дизе арага садарын чөпшээреп каан каш-ла санныг садыглар бар, оларны тывары база берге – төптен, школа, культура, эмнелге, спорт албан черлеринден ырадып каапкан, оларда араганы хүнде чүгге 2 шак (8 шактан 10 шак чедир) садып турар.

«Кандыг-бир байырлалды арага-биле эрттирер деп бода-зыңарза, республиканың девискээринден үне бергениңер дээр. Аныяк-өскенге көзүлдүр арага ижиң, багай үлегериңер-биле оларның сагыш-сеткилин кемдедирин күзевес бис» – деп, аалчыларыңа сүмелээр улус чүве-дир.

Чечен Республикада эзирик кижилер көзүлбес, оларны тып алыры безин берге.

Якутияда 170 ажыг чурттакчы черлерде араганы садарын хоруп каан. Ол дээрге шупту суурларның үштүң бир кези. Ындыг суурларның саны чылдың-на немешпишаан. Бо айтырыгны шиитпирлээр эгелекчи базым чурттакчы чондан үнүп турар.

Араганы садарын хоруп каа-га-ла, арагачылар ол дораан ижерин соксай бээр дээр болза, шын эвес. «Ижер кижини эде кижизидери болдунмас. Араганы садыгларның баартактарында турарын көрбээн салгал өзүп келген шагда, ыңчан бо бүгү хемчеглер ажыын бээр. Оон эрте-даа бооп болур» – деп, билдингир чогаалчы Матвей Лыткин чугаалаан.

Таттин улустуң (район) Хара-Алдан суурга садыглардан арага аймаан 1986 чылда-ла херэзжен чон ап каапкан чүве-дир. Ол үениң дургузунда суурга чаңгыс-даа шил арага аймаа саттынмаанын администрация даргазы Старостин чоргаарал-биле демдегеп турар. Садыгларга арага садып турганын көрбээн салгал 30 ажыг чылдарның иштинде бо суурда тыттып келгени ол-дур.

Тывада байдал кандыгыл? Россияның Хей-ниити палатазының 2017 чылда тургусканы «Элээр чоруктуң национал рейтингинде» Тыва Республика 2016 чылда 76-гы черге турганын 35 дугаар черде келгенин айтыкан болду. Республикага бо талазы-биле сөөлгү үеде кылып чоруттунган ажилдар эки түңнелдерин көргүзүп келгени бо. Араганы садарының шактары кызырганы, байырлалдарда болгаш дыштаныр хүннерде ону садарын хорааны эки салдарлыг болганы чугаажок. Мону бистиң чазаавыстың эки ажылы деп санаар мен.

Бисте кадык амыдырал дээш ажыл чоруп турарын билер бис. «Арага ишпес бис» диген чурттакчыларлыг суурлардан, харын-даа кожууннардан репортажтарны журналистер солун-сеткүүлдерге бижип, телевидениеге бо-ла көргүзе берген турарын сактыр бис. Ол хирезинде бөгүн бисте арага ишпестээн

деп ат-алдары алгаан каш суур барын, оларны кымнар ыңчаар сайзырадыр удуртуп турарында билбес мен. Ол суурларда (азы суурда) амыдырал мурнунда турганындан дээрдей берген деп чоннуң чугаалажып турганын-даа дыңнааан мен.

Алызын бодап көөрге, бир-ле соңулда мурну азы кандыг-бир болуушкун, байырлал бүдүүзүндө кайы-бир суурну «арага ишпес суур» деп үстүндөн чарлап турганы ол хире (чоннуң бодундан үнген эвес), ыңчангаш ол шиитпир «үр чурттап» шыда-вайн, а суурнуң «элээр» деп ады ызырынмайың барган.

А бистиң республика МИЧ-лер бо-ла бүгүнүң эгезин тас кылдыр көргүзүп кааш, а ооң соонда ол ажилдың кайы хире (эки азы багай) чоруп турарын, кандыг бергедээшкннер барын азы кымның, кайы албан чериниң буруузу-биле түңнел алдыннаанын (бо бүгүдө чоннуң эң-не манаар чүвези – эки түңнел-ле болгай!) хей-ниитиге дыңнатпайн баары багай чаңчыл апарган. Хамаатыларның МИЧ-лерден медээ алыр эргезин үрөп турары илдең.

Сактырымга, бир дарга суурун «арага ишпес» кылып чоруй, Кызылче депшир берген ийик. Ам ол суурнуң сураа-даа дыңналбас-ла-дыр.

Ылаңгыя аныяк-өскен суурларны кагаш, Кызыл хоорайже тыртып турар болгай. Ону сок-садыры-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң Айт-калынга чоокку 5 чылдарда бичии суурларны мурнады хөгжүдериниң сорулгазын салганы – кончуг шын хемчег.

Мен бодаарымга, ол суурлар «элээр суурлар» болзун дээш ажылды бирги ээлчегде чорудар болза эки. Ынчан ол бичии суурларга аныяктар чурттаары таарымчалыг апаар. Араганы садарын хораанындан аңгыда, картофель, ногаа тарырын катап дигизери, тараа тарып, мал чемнерин белеткээри, ооң дузазы-биле чонну, аныяктарны ажыл-биле хандыраары суурларны «элээр» болдурарына күштүг идигни бээр. Бичии суурларга картофель, ногаа суггарар кудуктарны кагар болза эки.

Якутияда ышкаш, чеже

«элээр суурлар» Тывада барыл? Оларда амыдыралды солуннар-га чырыдар болза, ол дээрге элээр амыдырал дээш кончуг күштүг агитация деп бодаар мен.

Россияның Хей-ниити палатазының 2017 чылда тургусканы «Элээр чоруктуң национал рейтингинде» Тыва Республика 2016 чылда 76-гы черге турганын 35 дугаар черде келгенин бодап көөрге, эки ажил бар-дыр. Ол ажилдың түңнелдерин сайгарар болза, «элээр» суурлар, кожууннар бар болгу дег.

Херэзженнер, Адалар эвилелдери, Хей-ниити палатазы арагага удур хей-ле хемчеглер, кыйгырыгларны хүлээп ап, солуннарга парлап турган болгай. Оларның түңнели кандыг болганын?

Республикавыс Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оол арага ишпес мен диген сөзүн ээлеп чоруурун чон билер. Улуг даргавыстан ооң үлегерин кым эдергенил? Чазактың кежигүннериниң каш хуузу азы каш сайыт арага ишпестээнил? Азы оларны «Чоннуң оолдары» деп улус солуп турары ол бе? «Чоннуң оолдарының» талазы-биле чогуур үнелелди чазак, хей-ниити, эрге-хоойлу органнары үндүрери чугула апарган чорду ийин. Чон биле «Чоннуң оолдары» аразында эки билишпейн турар. Ындыг турбас ужурлуг. Бо-ла айтырыгларны 2015 чылда «Шын» солунга бижээн чүүлүмге салгаш, харызын албаанымга хомудап артып калган ийик мен. Бо удаада харыны алырыңа бүзүрөп ор мен. Хамык ужур айтырыгларымга хары алыры эвес, а кадык амыдыралче чүткүл чоннуң бодундан үнген, хей-ниитиниң деткимчезин алган, үр үениң быжыг шиитпири болган дээрзин билип алырында.

Үениң быжыг түңнелдерин чедип ап, арага ишпес регион деп атка чедр болзувусса, чо-нувустуң амыдыралы, культу-разы көскүзү-биле экижи бээр ийик. Ынчан «арагачы тывалар» диртип, чоок-кавы чоннарга сөглөдир чоруувус соксаар! Ону чедип алганымыс соонда, «бижектээр тывалар», «оор-лаар тывалар» деп бужар аттар чайгаар-ла бистен адырлы бээр ийик. Ындыг-ла болзунам, курай, курай!

Кара-оол ЛАПЧАА,
күш-ажылдың хоочуну,
Тыва Республиканың
алдарлыг ажилдакчызы.

Хууда
санал-оналЭЪТ ӨРТЭЭ
ӨСТҮРБЕНЕ

Рынокта эът саар чылары, өттүнчээ аайлыг эвес, сады-рылга кылыр кавказ нар өттүнүп, чоннуң чыдын чок ажаап тү-өстүрүп алган инээ-эдин 130-150 рубл хүлээп алгаш, эртен көөрге 250-350-ге өс-алган садып турарын-рип турар бис.

Бодап көөрге дужаар-эъттиң өртээн, ону буду-дерин төп чоруур мал аг-агылыглар тургусса эки бодаар мен. Эътти кан-дужааган-дыр, эът саарлы-лары күрүнениң айтып каан-зун немээш, садар болза. Мал ажылы ышкаш амыр-чок, чымыштыг ажил чок бол-эвеспе. Мээң хензиг чажы-ада-иемге дузалажып кы-

чораан, беш салаам дег би-рим ажил-дыр. Ынчан бо-у-ышкаш дүне, хүндүс хад-турар «ийи буттук кокайлар» сураан безин дыңнавай-раан.

Ынчангаш Кызылга би-кожуун төптеринге мал өс-чоруур арат ажилдыглар садып-саарар садыглар болза эки. Сайгарлыкчылар дужаар апарза, бир кил эът өртээн 250 рубльден чер бадырбаңар. Албас бол бодуңарның садыңарга, ча-га бичии чиигеткеш садып-алгай силер. Сөөктүг, ме-эъттерниң өртээ база аң-болгай. Дириг хойнуң өртэ- (ийи харлыг хунан хойла 5000 муңдан черле кудула-пайн, өстүрбейн саарар) сүмелээр-дир мен. Рынокта садып турар саарлыкчылар адаан өртээнге черле дүж-бербөңер, чонум. Боттары оларның бажын эъттендир-турар-дыр силер. Ынчанга дужаар эдиңерниң өртэ-250 рубль, дириг хоюңар өртээн 4000-5000 рубльде-черле кудулатпаңар. Кыж-соокта, чайның изиинде-да-чыда калбайн туда кадары-кылаштап хүнээриңерни ола-билбес-даа. Сайгарлыкчыла-чылыг рынокта садып турарла-болгай. Мээң уругларым дары-акша хереглээш, рынокту саарлыкчыларыңа 130-150 рубльге малының эдин ийи-даа катап саткаш, сеткили ды-хомудааннар. Ада кижиге он-дыңнаары база аарышкылы-ла чорду.

База катап чагырым бо-за, боттарыңарның эдиңер садып-саарар садыгдан тө-черлерге кылып алырыңар сүмелеп олур мен. Белен чү-кажан-даа турбас.

Сарыг-оол САНЧЫ,
Кызыл хоорай

Оваарымчалыг болуңар!

ЭЭ ЧОК ЫТТАР...

Кызыл хоорайның кайы-даа кудумчузунга чоруурга, сүржүп алган ээ чок ыттар кижилерни долганып кээп, ызыра бээр таварылгалар көвүдөп турар. Ытка ызырткан кижилерниң хей кези бичии уруглар. Мындыг байдал эмчи бүрүзүн дүвүредип турар. Чүге дизе улчуп чоруур ыттар, диистерниң көвүдээни – кижилерге калчаа аарыындан аарыыр айыылды тургузуп турар кол чылдагаан.

КАЛЧАА ААРЫЫ

Калчаа аары – озалдыг, аар-берге аарыг. Оон аараан кижиге сегивес, амы-тынындан

чарлыр. Бойдуста аарыгның өөскүдүкчүзү вирустарның ко-ла эдилекчилери черлик дириг амытаннар – бөрүлөр, дилгилер.

Чамдык чылдарда чер-черге оларның саны каш катап кө-вүдээш, өске черлерге көжүп, чиир чем тып алыры-биле азы-рал дириг амытаннарже хал-дап, калчаа аарыын тарадып турган. Хоорай, суурларда ул-чуп чоруур ээзи чок ыттарның көвүдээнинден ыттарга ызырт-кан кижилерниң саны эвээж-вейн турар.

Калчаа аарыын дириг амы-таннарның, мал-маганның бай-далы бир янзы апаар. Оларның аскындан ак көвүк төктүп, ка-раңгы черге чаштынар, ээле-

ринче, кижилерже халдап, ызы-рар апаар. Аарыгның им-дем-дектери көстүп келгичеге чедир, 10 хонук бурунгаар, ыттарның чараазындан калчаа аарыының вирустарын тып ап болур. Ын-чангаш кижиге ызырган ытты мал эмчилери албан 10 хонук иштинде хайгааралга алыр. Олар ыттың кадык азы аарыг дугайында шынзылга бижики травм-пункт эмчилеринге дам-чыдар чурумнуг.

Кижини аарыг ыт азы өске-даа дириг амытан ызырып, ча-раазы-биле былгал каанда, калчаа аарыының баштайгы демдектери каш хонганда азы бир чыл хире болганда көстүп кээп болур. Колдуунда 30-90 хо-нук эркенде. Ыт кижиниң арнын-че, холдарының салааларынче

ызыраарга, эң-не айыылдыг.

Бо коргунчуг, берге аарыг-дан камгаланыр чаңгыс чүүл – аарыгга удур камгалал тарыл-га. Тарылга кылыр вакцинаны Россияда бүдүрүп турар. Ооң тургузуунда кандыг-даа хоралыг бүдүмелдер чок. Ытка ызырткан кижилер доп-дораан аарыгга удур камгалал тарылганы, назы-хары хамаанчокка, тускай схема-биле алды удаа шыңганынче сыккыртыры чугула.

Ажыл-агыының аайы-биле бо берге аарыг-биле аарып бол-гу дег кижилер – аңчылар, мал эмчилери, арга-арыг ажилдакчы-лары камгалал тарылганы тускай схема езугаар үш удаа сыккыр-тып, аарыгга удур тарыдар.

Дыртына ОЮН,
эпидемиолог эмчи.

Эмчиниң сүмези

СҮНЕЗИН БААРДА ЧОРУУР

Февраль ортузундан апрель 28-ке чедир кижиниң мага-бодунда баар болгаш өттүң көдүрлүүшкүңүгө ажалдаар үези. Бо үеде ол органнарже кичээгени салыр болза эки. Баар чылдың иштинде үзүктөл чок мага-ботту аштап арыглап келгенинден, боду база бокталып хиригип, иштиги Ци-энергиязының (кыдат философияда: амыдыралдың энергиязы) эргилдези чавызап, чазын Ци-энергияны чаартып, арыглары үези болур.

«Кижиниң мага-бодунда баар «генерал» эргелиг болгаш, ол планнаашкынны харылап турар. А өт ол планны хүлээп алгаш, амыдыралга боттандырар дидим шимчээшкынни харылап турар» деп кыдат медицинаның каноннарында айтыкан. Кыдат медицинаның аайы-биле баарның чылып турар кол функцияларының, ооң эвес ажалының түңнелинде эң-не көптөргөй аарыгларның дугайында республиканың Аарыгларга удур кадыкшылга төвүнүн ине-биле эмнээр эмчизи, бичии уруплар эмчизи Билчеймаа Достай моон адаанда тайылбырлап берген.

Баарның чамдык кол функциялары:

1. Баар Ци-энергияның бүгү мага-ботка эргилдезин харылап турар. Ол эргилдези хан-дамыр эргилдези-биле сырый харылаалыг. Бүгү мага-ботка баарның Ци-энергиязы-биле хан кады эргилип, клетка бүрүзүгө Ци-энергияны база хан дамыштыр кыскалдуу чедирип турар. Ол ышкаш баарның Ци-энергиязының эргилдези эки болур болза, херээжен улустуң ай демдээне болгаш эр улустуң үре ылгаарына улуг салдарлыг. Кыс кижиниң ай демдээ, сааттары болгаш божууру хала чок, чийк болур. Эр эвес баарның Ци-энергиязының эргилдези эки болур болза, ханның эргилдези база кумнап туруп алыр. Быгыннарга болгаш эрех иштинге база ижин дүвүңгө доллар, өөр арыглар тыптыр. Оон ыңай, кадыгланчак чыылган черлер, эмгек бестеринге борбактар тыпты бээр.

2. Баарның Ци-энергиязының эргилдези баксыраанда эмненмес болза, үр турупкан энергия база хан турнугуп, бир черге борбак кырип, кадыгланчак кедерээр, оон мастопатия, цирроз, миома, фиброма, липома эвеске-даа ыжыктар тыптып, чоорту расче шилчий берип болур. Ол ыжыктар олдуу баар каналының эртип турар оруун берип тыптыр. Ыжыктар эмгек бестери, бут-ар дөзүнүң бестери, моюн кыдыгларына ыттыр. Ынчангаш мастопатия, зоб, миома ичинкилерге киста кылдыр, эр улустуң чуураларына ыжыктар болур. Тыптып келген арыгларны байдалдарын эдип алыры-биле, чадазында аш-чемге немей аягылаар эмнер: помидор, редька, редис, апельсин, андарины, помело, сельдерей. Чемиңерден стүг, чигирзиг чүлдүрнү казып каапкаш, бодунарга дуза кылдыр дараазында точ-

каларны айтыр салаанар-биле массажап өөренип алыңар. 5-10 минута иштинде-ле бо точканың ачызында силер бодунарга дузалаптар силер. Массажкылырының мурнунда холуңарны арыг кылдыр чүп алгаш, «Золотая звезда» бальзамны азы өске-даа чылдыр мазьтарны массажаңың дээштиг болуру-биле аягылап болур силер.

Тай чун F3 точка. Очулдураага, «Чугула азы кол белдир», ону айтыр салаанар-биле шактың эргилдези-биле 10 катап база шактың эргилдезинге удур 10 катап массажаңар. Бо точка буттарывыс бажында I база II салаалар аразында, I, II сайгыт аразында, бичии оңгарланчак черде турар. Бо точка силерниң баарыңарны арыглап, дүнеки уйгуңарны экижидип, дүш-түлүңерни оожургадып, дузалаар. Ылангыя кежээ удуур мурнунда массажаңа эки.

Чжун цзи точка. Ай демдээ келбейн барган болза, Тай чун точкага немей Чжун цзи деп точканы база массажаңар. Ол точканың турар чери ижинде хирин адаанда. Холуңарның 4 салаазын кожа туткаш, хирин адаанче салыпкаш, оон улуг эргээрни база доора салыптарыңарга, шак ол черде хиринден баткан дорт шугумнуң кырында Чжун-цзи точканы тып алыр силер.

3. Баар кижиниң мага-бодунда ханны шыгжап, арыглап, чөмгөрип, шимчедип турар. Баар мага-боттуң ханын база хан эргилдезин харылап турар. Анаа үеде кижиниң ханы, ооң эргилдези мага-ботка дең болгаш үргүлчү чаңгыс аай. А кажан агаар-бойдустуң аайы-биле, амыдырал-чуртталганың негелдези-биле кижиге эскерлиге, ханның деңгели база базышкыны бичиилеп азы улгадып турар. Бир эвес баарның ханны шыгжаар функциязы кудулаар болза, кижиниң карактары кургаар, карактарга бичии шимчел турар чүвөлөр көстүп, кежээ орай көөрү баксырай бээр. Кижиниң шыгжанының сирилери дыңзыр, хол, буттуң шыгжаны билин-местээр болгаш кыс улустуң ай демдээ эскерилгелерлиг апаар, азы ай демдээниң мурнунда аарыыр ийикпе азы ол келбейн баар. Бо таварылгада база үстүндө айытканым аргаларны аягылап, эмчилерниң сүмезин алыр болза эки.

4. База бир эң-не солун чүве, баар кижиниң сеткил-сагыжын (орустаарга душа), делгем агаар дег бодалдарының сеткил-соруун (эфирная душа) харылап турар деп кыдат медицинаны санап турар. Кыдат иероглифте делгем агаар дег бодалдарың сеткил-соруун демделгээни «Гуй» деп сөстүң дазылындан укталган деп турар. Ол таварылгада «Гуй» азы «Дух» – сүнезин, аза-бук дээр уткалыг болгаш кижиге хамаарыштыр «Сүнезин» болур деп тайылбырлап турар. Сүнезин дээр кижиниң угаан-медерелинде кымга-даа сөглөп бербези чажыт, караңгы талазы болур. «Сүнезин» (эфирная душа) кижиниң угааны-биле тудуш харылза-

алыг. Сүнезин кижиниң сеткил-сагыжының угаанындан бир аңгы болгаш сагыштың эндевезин азы чайгаар даап билирин (интуиция) харылап турар. Ол ышкаш кижиниң сагыш-бодалдарын, күзелдерин, чогадыкчы азы чаякчы чоруун, өске кижилер-биле харылзаазын база бүгү делегейге хамаарылгазын харылап турар деп санап турар. Кижиниң сүнезини баарда турар. Ол кижиниң өлүм чок талазы.

Бир эвес баар органында Ци-энергияның эргилдези кошка болур болза, кижиге муңгаргай, бастынчак, ылгаачал, тоомча чок, соок, кижилерге хамаарылгазы багай болур. Ци-энергияның баарда эргилдези бедип, артыкшылдыг апаар болза, кижиге аажынычал, хорадаачал, шыжыгып чоруур, бодун тогунар апаар болгаш уйгу чок, хөй дүштер дүжээр апаар. Ынчангаш эң-не кол чүве – баарның Ци-энергиязы шимчээшкынде, шын эргилдеги турар болза, мага-боттуң 12 каналдары эки ажалдаар, сүнезини бодунуң олудунда (баарда) турар болза, ол кижиниң кадыкшылы эки турар. Силерниң баарыңарның Ци-энергиязы канчаар ажалдап турарын дараазында эскерилгелерден билип ал болур силер:

1. Баарыңарның Ци-энергиязы кошка болза, сеткил-сагыжыңар хайнышкынның апаар, угаан-медерелиңер эскерли бээр.

2. Кол демдектери: ооң уламындан аажы-чаңыңар чаңгыс аай эвес, өскерлиичел, бастынчак, өөрүшкү чок, хөй боданыр, чүгедээ хөңнүңер чок болур.

3. Немелде демдектери: хөрек аартап, кагылып аарыыр, улуг тыныксадып муңгашталыр, боостаада кадыг чүве турупкан ышкаш апаар, удууру, дүш-дүлү баксыраар, чөмненир хөңнү чок, тырыктаар, кортук апаар.

4. Организмге ниити эскерлишкыннер: бичии-ле чүве болза, аажынып хорадаар, бүргө, частыг агаарга хөңнү чок болур.

5. Аажы-чаңыңың, сагыш-сеткилдиң эскерлири: чүү-даа чүвөгө хөңнү чок, бирде муңгараар, дораан өөрү-даа бээр, чаңгыс аай чаңың эвес, хагдынчак, ундараачал, муңгак апаар.

Бо демдектер силерде бар болза, эмчилерден сүмени алыры чугула. Баарның Ци-энергиязының эскерилгелеринден база баарның ханны шыгжап, шимчедир функциялары шын эвес ажалдап турда тыптыр аарыглар: кыс улустуң ай демдээ саадаар, аарышкылыг кээр, чиде бээр, эр улустуң халчының ажалдаары кудулай бээр. Оон кедерээр, борбактар, ыжыктар тыптыр. Эът шыгжаның борбактар тывылгаш, кедерээр болза, мастопатия, цирроз, миома, фиброма, липома база эр улустуң органнарына ыжыктар тыптып, чоорту расче шилчий берип болур деп чүвени билип алгаш, Баарывысты камнап, эмнеп чоруур болзусса эки. А кыдат медицинада үстүндө адаан аарыгларны эге чадазында массажаңың дузазы-биле болгаш ине-биле эмнеп турар. Кадык болуруңарны күзедим.

Республиканың аарыгларга удур кадыкшылга төвү.

Почтачының дилээ-биле

МАШИНА БОЛЗА...

1986-1987 чылдарда Улуг-Хем кожуунуң харылзаа белдиринге телеграфистеп ажалдап турар үем. Дарга-выс – Мөңгүн-оол Кара-оол-ович Куулар.

Коллективим найралдыг болгаш демниг. Ынчан харылзаа белдириниң шупту ажалдакчылары сырый харылзаалыг ажалдап турдувус. Почта чаны-биле эрткен санымда, кады ажалдап чораан өөрүмнү бо-ла сактып кээр мен. Ол үелер караамга чуруттунуп келир.

Удуртукчу кижиден коллективтин кандыг болуру дыка хамааржыр. Михаил Добров, Юрий Овсянников кожуунуң харылзаа белдиринде ажалдавышаан хевээр.

Почта салбырынга Чечена Кыргыснова, Тамара Дамбаевна, телефонистер Люба Крылова, Саара Севек-Хуурак, телеграмма дажыкчылары дээш оон-даа өскөлөр идепкейлиг ажалдап чораан. Эрткен онза үелеривис сагыжывыста чылы-биле артып калган.

Бистин үевисте сумуларже, хоорай-даа иштинге почта, телеграмма, пенсия, пособие дажыыр автомашиналар турганындан ажалдаары эптиг турган. Амгы үеде харылзаа белдириниң байдалы кандыгыл?

Үениң дөрт эргилдезинде хаван чадаг почтачылар бо-ла каракка илдиге бээр. Дартагар, долдур солун, сеткүүл суккан барбаларын чүктеп алган почтачыларны көргөш, эрткен үем сагындырып келир. Хөөкүйлерни ажал, амыдырал дээш кызып чоруурларын.

Бо үеде машина айтыры берге хире деп билдим. Мен бодаарымга, чүгө бистинде эвес, а өске черлерде байдал база дөмей чадавас. Оода-ла чаңгыс машина турар болза, эки ышкаш.

Хаван чадаг улус пенсия, пособие төлөвирин сумуларже барып үлээр деп чүвениң бергезин. Айыылдыг-даа эвес-тир бе? Ыт-куштан аңгыда, кандыг-даа сеткилдиглер чоруур болгай.

Машина-балгат айтырыын шийтпирээр арга чок болуп турары ол бе? Ынчангаш харылзаа белдириниң даргалары мону номчааш, хаван чадаг ажалдакчыларын кээргеп, шийтпирни үндүрер боор деп идегеп артым.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.
Шагаан-Арыг хоорай.

Юбилей

АРХИВ
100 ХАРЛААН

Россия Федерациязының күрүне архиви тургустунгандан бээр 100 чыл оюн бо чылын, демделеп турар.

ТР-ниң күрүне архиви апрель 26-да Тыва үндүзин культура төвүгө бо юбилейге тураскааткан эртем-практиктиг конференцияны эрттирген. Аңаа ТР-ниң культура сайыды А.К. Тамдын, ТР-ниң күрүне архивиниң директору Б.В. Мунге, ТКУ-нуң проректору У.В. Ондар база республиканың кожууннарындан архив ажалдакчылары, университеттин башкылары болгаш студентилери киришкен.

ТР-ниң архивиниң ажал-чорудулгазының дугайында ооң директору Б.В. Мунге, архивте шыгжаттыг материалдарның ажалдакчыларының дугайында эртемнериниң доктору, академик, ТКУ-нуң хүндүлүг башкызы, Тываның национал музейиниң директору, К.А. Бичелде, архив ажалының ужу-утказының дугайында Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунун эртем ажалдакчызы Н.М. Моллеров илеткелдерни кылган.

Айдың ОНДАР.

Төрөөн бойдузувустуң аң-меңи

ӨКПЕ ААРЫЫН ЭМНЕПТЕР

Тарбаган Чаа-Хөл кожуунуң Суг-луг-Адырга, Сарыг-Языга, Кызыл-Дагларга 1957 чылдарга чедир, Суг-луг-Ойга, Бел-Сүме даанга 1970 чылдар ажыр бар турган. Мөңгүн-Тайга кожуунда ам-даа бар. Ооң үңгүрүн, хирээнин казып, ыштап аңнаарга, коьгу үстүп төнөр аң-дыр. Какпалап, адып аңнаарга төнмөс, өзүгөн. Оолдары чаш турда хораар, чер кырында аңнарга болгаш чалгынның араатаннарга чийк олча болур. Улуг тарбаган чалгынның төвөр куштарга алыспас. 1886 чылдың февраль 2-де Американың Яскага тарбаган хүнүн демделеп эгезин. Ооң кежи үнелиг. Аскыр кара тарбаган ш кил чеде бээр. Чеди ай иштинде ижээп уур. Өлүг-кылын уйгуже кирер, чүрээниң уу оожумнап калыр. Кыс тарбаган 7 ай оолдарлыг болур, дөртөн хонгаш уур. Тарбаган сентябрь айда үңгүрүндө мейн баар. Мөңгүн-Тайга чону кырызаны дыг-ала дээр. Кырзага олар хөңнү чок, ээй берген тарбаган тудуп чиир аң-дыр. Чаа эгелеп чоруур өкпе аарыын тарбаган чыааның үзү-биле шуут экирти эмнеп. Чүгө хоочурадып алган, үр апарган аарыына күш четпейн баар. Шаанда Хаан үезинде орус улусчу эмчи Моол

чуртунга чеде берген. Хөй ламалар хуралдаан черге айтырып салган: чүү чүве конуг күштүг эм болурул? Олар өске чурттан келген кадагааты кижиге дораан хары бер-бээр. Эң улуг эргелиг ламадан чөпшээрел айтырып алырга, тарбаган эдинге чедер күштүг эм чок деп харылааннар. Ол төвүт эмнээшкынниң ойттан кылган эмнерин шуптузун ажап турар болган.

Тарбаганның кежин союптарга, эди дыка дүргөн баксыраар. Ынчангаш кежин сойбайн, ишти-хырын уштуп каапкаш, иштинге көк-сиген дыгып алырга, үш хонук иштинде чыдып, баксыравас. Дузун көвүдетпейн, дузап алыр. Тарбаган үзүнүң шынарлыг эм болур күжүн аларда, сойгаш, адаанга баалыңның улуг тавак салгаш, хүнге көрүндүр азыптар. Оон дамдылаан үс күштүг эм шынарлыг болур. Хайындырыптарга, эм күжү кудулап каар.

Чаа-Хөл кожуунуң Хемчиктин Улуг-Хемче кирген белдиринде Мугур-Сарголче тудуш Улуг-Бедик дага сөөлү тарбаганнар артарга, аңчылар адып-боолап тургаш, когун үскен. 15-20 чыл бурунгаар аңчылар ажалдакчылары ийи-даа катап тарбаганны экпел салган, олар олчаан-тывылбайн барган. Мээң чээним болур генерал-майор Алексей Кудерек (ам аравыста чок) Тыва

Республиканың улуг аңчы ажалдакчызы тургаш, машиназынга дириг тарбаганнар чүдүрүп эккээр, чуртуңга, Улуг-Чарыкка салып ал деп-даа чагып турдум.

Тарбаган чазын 5-6 айда көк үнүп кээрге ойттар. Үңгүрүндө 10-15 минута болгаш-ла үне-кире халып-ла турар. Ол душта дириге туткаш, тааржып өзүп болур кожууннарже салыпкаш, элбедип, өстүрүп, көвүдөдип ап болур деп бодаар мен. Мөңгүн-Тайга ийи черге хөлүн эрттир өзүп көвүдөп турган үези база бар. Ам оларны ажал чоктар электен, семирп четтикпээнде төтчөгөп турар деп сураг бар.

Шаанда 14 харлыымда Бел даанга 32 калибриг чаткырылыг ланчы-биле тарбаган адып каан мен. Ооң улуу дээр хунан хой хире бар болган. Үңгүрү анаа тарбаганнарда 2-3 катап улуг болган. Дүүргениң огу-биле борбак бажынче адар. Улуг-Түлүштерниң алдарлыг аңчызы, боо араалаар, адар, какпалаар, бир кыжын он беш дилгини даялаар, тарбагандан үнелиг үс, эм боодал кылыр Сандакпаа акыйга ме-дээжок улуг тарбаган даяладым дээримге, ажырбас дээр.

Тарбаган Россияның Кызыл дептеринде кирген аң-дыр. Ол чазын март ортанда хар кырынга хайыракан, морзук-биле деңге үнүп, одарлап эгелээр. Ону апрель төнчүзүгө чедир база аңнаар. Кадыг-дошкун агаар-бойдустуг Мөңгүн-Тайга чонунуң кадык камгалап чоруур, эм ээттиг, үнелиг аңчы-тыр.

Байыр-оол ШӨМБҮЛ.
Чаа-Хөл кожуун.

Хууда бодал

СОГУР КӨПЕЕК ДЭЭШ...

1991 чылда Совет Эвилели буступ дүжүп, чаа Россия дээр күрүнеге ажил-агый буураанда, социал-экономиктиг шаг-шинээ кош-как Тыва ышкаш девискээрлерге чон «чарык деспи» чанынга арткан.

Коммунисттик экономика үезинде чүгле күрүне ажил-агыйларын хөгжүдүп, хамаатыларның хууда ажил-агыйлыг болур чоруун деткивейн, олар боттары идик-хеп даарап азы эт-сеп кылып турары дээш, истеп сүрүп, харын-даа мырыңай «олуртуп» турган болгай. Ооң уржуу-биле совет хамаатылар боттары башкарлып ажилдаар аргазы чок турган. Чуртка экономика сандарап каарга, чүгле күрүне ажил-агыйыңа ажилдап чаңчыгып каан кижилер кезек када аңгадап, яды-түрөңги байдалга чурттап турган. Чүү-даа болза эрес-кежээ кижилер хууда мал-маган азырап, Саян артындан бараан эккеп садып, ажил-агыйга боттарының бажын боттары биллип эгелзэннер. Совет күрүнениң планыг экономика үезинден арткан-калган үндүрүг системазы олардан үндүрүглер, төлевирлер тыртар хамаанчок, рынок байдалыңа боду тааржып чадап, үндүрүг дээш күрүне бюджетинге акша-төгөрик чыырының аргаларын чогаадып, хоой-

лулар бижил турда, боттарының бажын боду билирлер ажилдаар, амыдыраар оруктарын боттары тып, хууда ажил-агыйларны сайзырады бергеннер. Оларның ачызында база чуртта социал-экономиктиг байдал чүгээртзэн деп болур.

Россияның социал-экономиктиг шаг-шинээ чүгээртзэн-даа болза, күрүне бюджетинге акша чыырының аргаларын эрге-чагырга доктаамал билеп турар. Күрүнеден ажил болгаш шалың дилевейн, боттарының бажын боттары биллип, акша ажилдап-ла алыр хире черлерге ажилдай бээр кижилерден үндүрүг тыртарының дугайында айтырыгы 2013 чылдан тургуза берген. Аңаа чылдагаан болган чүүл — «боттарының бажын билирлер» медицина, өөредилге болгаш социал ачы-дузаны ап турар хирезинде күрүнеге үндүрүг төлевизи. Оларның чажыт орулгаларын илередип, үндүрүг тыртарының талазы-биле эрге-чагырганың ап чоруткан хемчеглери ам дээрзезинде көскү түңнелдерни бер-бээн. Чүге дээрге ажилдап турарының дугайында бүрүткөдип алырга, оларның күрүнеге төлээр янзы-бүрү төлевирлери чарыгдалдарындан оранчок хей болурун «боттарының бажын билирлер»

санап каапканнар. Олардан үндүрүглер тыртарын 2 чыл соңгаарлады деп эрге-чагырганың аазаашкынарынга бүзүрөвзэннер. Чуртта ниитизи-биле, чижег санаашкынар-биле алырга, 20 миллион чыгы, бистиң республикада 30 муң хире хамаатылар «чажыт» ажилдыг. 2017 чылдың июнь айда байдалды алыр болза, бүгү Россияда 900 ажыг хамаатылар, а Тывада 3 кижилер ажил тып ажилдап турарының дугайында бүрүткөдип. Ындыг медээлер чамдык солун-сеткүүлдерде, интернетте бар.

Боттары ажил тып ажилдап турар кижилерни чуларлап алырын эрге-чагырга ам-даа оралдашпышаан. Ынчангаштың оларның күш-ажылчы болгаш социал эрге-байдалының дугайында хоойлулар чогаадыр талазы-биле ажилды Күрүне Думазының депутаттары чорудуп турар. Мында бир демдегеп каап болур чүүл, ам дээрзезинде чугаа колдуунда боттары ажил тып ажилдап турар кижилерден үндүрүг тыртып алырының аргаларының дугайында чоруп турар. Ындыг кижилерни хоойлу-дүрүм езугаар кандыг күш-ажыл болгаш социал статустуг кижилерге хамаарыштырып болурун дугайында безин тодаргай билишкени депутаттарда ам дээрзезинде чок. Хууда ажил-агыйлыг кижилерге безин оларны хамаарыштырыр безин берге бооп турар.

Тываны алыр болза, боттары ажил тып ажилдап турарлар-биле байдал

кандыгыл? Тыва Республиканың Думазының (парламентизинин) чылдың июнь 27-де хүлээп ал №291-ЗРТ «Хууда, бажың-балгат бо өске-даа хереглелдерге ачы-дуз үндүрүг хавыраындан хостар не де хевирлериниң дугайында» хоой хууда сайгарлыкчы эрге-байда эвес хамаатыларга чайгы үеде чо мал-маганын кадарар, хой-өшкү дү кыргылдазынга ажилдаар, кудай дээш өске-даа байырлалдар эртти бажыңнар септээр дээн ышкаш даа аар-саар ажилдар кылып т кижилерни хамаарыштырып каан. ди Хуралдың депутаттарында (оларның чамдызы-биле чугаала га), Күрүне Думазының депутаттары ышкаш, боттары ажилды тып ажы турар кижилерге хамаарылгазы тода эвес, ындыг кижилерниң хоойлу-д езугаар статусу Күрүне Думазы кандыг янзылыг «бадып» кээрин м турарлар.

Боттары ажил тып ажилдап т кижилер айтыры чүгле Россияда а делегейниң эң сайзыраңгай чуртта да безин нарын айтырыг бооп шаа бээр артпышаан. Бо кижилерге ышкаш бе кижилерниң бодалы-биле алырга, ол дегбээни дээр эвес бе? Оларны а биле хандырып, күш-ажыл болгаш социал статусун безин чиге тодарга шыдаас күрүне олардан согур к эрзэн херээ бар бе?

Шаңгыр-оол МОҢ

Иштики херектер органнарынга хып дээн аныяк үемде ажилдап эгелзэн болгаш, кем-херек үүлгедиглерин кандызын-даа көрүп чордум. Шагдаа ажилым аайы-биле оларны илередип тыварыңга хамаарылгалыг болгаш, чамдызы меңээ амга чедир уттундурбас. 1970 чылдарда болган ийи аар кемниг херектерни сактып келдим.

Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Мажалык суурнуң бажыңнарының бирээзинге коргунчуг алгы-кышкы деңнап кааш, кожалары милицияже телефоннапканнар. Кем-херек болган бажыңга районнуң прокурору Тимофеев, иштики херектер килдизиниң начальниги Ондар баштаан өске-даа ажилдакчылар кирип кээрге, иштиг херээжен болгаш эр кижиниң өлүг мөчүлери чыткан. Оларның чаш уруу дириг болган.

Истелге-даа эгелзэн. Барыын-Хемчик районнуң иштики херектер килдизи бут кырында. Ынчан КАИ-ге ажилдап турган мен. Иштики херектер килдизиниң начальниги Ондардан тускай даалга алгаш, Кызыл-Мажалыктың клувунче чадап чоруптум. Клуб бетинге кылаштап оргаш көөрүмге, теректер аразында эзирик кижилер ужул каан чыдыр. Ужул калган кижини аңдара тырткаш, фонарь-биле арнын чырыдып көөрүмге, мен ышкаш аныяк кижилер болду. Ам канчаар, ушкан кижини чүктөп алгаш, милицияның дежурный кеззэнге эккелдим. Кирип кээримге, даргам Ондар база ында тур. Ол чүктөп эккелген кижимниң арнынче топтап көргөш, «Дилеп турар киживис бо ышкашыл» — дээш, мени «Эр хей» — деп мактап, кускаптап кагды. Меңээ кем-херек үүлгедикчизи ынчаар «туттурган». Ону таварылга деп база болур.

Даартазында байысаакчылар ооң улус өлүрген бижээ саак черден тып алган. Херек ынчаар ажиттыңган. Бо ханыг кем-херектиң истелгезиниң үезинде дараазында чүүлдер билдинген.

Мооң мурнунда чеди чылга шииттирген Михаил Ооржак кеземче эрттирип турда, ооң кадайы өске кижилер-биле чурттай берген. Михаил херзэн үзе баскаш, чанып келгеш, кадайындан өжзэн негээр деп шиитпирлеп алган. Кызыл-Мажалыкта «Сельхозтехника» бүдүрүлгеге токарлап ажилдай бергеш, кадайын, кадайы-биле кады чурттап турар кижини өлүрери-биле бижек кылып алган. Ол үеде ону Михаилдың кадайы биллип кааш, кады чурттап турар ашаа-биле таныш-

Хоочуннуң сактыгышкыны

ИСТЕЛГЕ ЧАЗЫПКАН

көрүштериниң бажыңнарынга хонуп, дезип чоруп турганнар.

Бир кежээ Ооржак Кызыл-Мажалыктың почта бажыңының соңгазындан дужунда, кудумчу кежилдир кадайының бажыңын хайгаарап, оларның кажан, каш шакта чанып кээрин манап, кедеп көрүп орган. Шынап-ла, орайтай бергенде Ооржактың кадайы ашаа-биле бажыңынче чаш уруун тудуп алган кире бергеннер. А Ооржак кудумчуну кеже маңнааш, оларның соо-биле бажыңче кире халаан дораан-на кылып алган бижээ-биле кадайын, ооң ашаан бижектеп өлүргөн. Оларны өлүрүп каапкан соонда даштыгаа үнүп келгеш, бодунга ап чорааны бир шил водканы улаштыр-улаштыр пактапкан. Ынчангаш эзирээш, ужул каарга, аңаа мен таваржы бергеним ол.

Бо кем-херек СЭКП Тыва обкомнуң контролюнга турган. Чүге дизе өлүрткен эр кижилер Анчымаа-Тока дарганың думазының огул болур. Ону таныыр мен. Ол Кызыл-Мажалыкка башкылап турган. Адын Демир-оол дээр. Башкы боду томаанның, эки кижилер чүве. Шииттирген кижиниң кадайын алгаш, дерзин өлүрүкчүнүң холундан, хей черге амы-тынындан ынчаар чарылган.

Бир хүн районнуң иштики херектер килдизинге дежурныйлап тур мен. Кем-херек үүлгедигинге буруудадып турар Ооржак менче агаарлаашкын үезинде көргөш: «Бир шил водкага билбестеп каап-тыр мен, мени милицияже силер чүктөп эккелдиңер бе?» — дээш, менче багайтыр хүлүмзүрүп кааш, ава дугайында ыры ырлай берди. Бо аныяк кижилер, кем-херек үүлгедикчизи-даа болза, меңээ харааданчыг болду.

Өлүрүкчү кем-херек үүлгедип, ийи кижиниң амы-тынын үскөн Ооржакты Тыва АССР-ниң Дээди суду судтаан. Ону Дээди суд бооплап шиидер деп ялалаан. Ук шииткел күүсеттинген.

1970 чылдарның база бир кемниг херээ. Ак-Довурактың (Кара-Даш) чылыг-энергия төвүнүн чанынга, хоорайның иштики херектер салбырындан каш бажып черге бир херээжен кижини чырык хүндүс өлүргөш, ооң сумказындан каш акша уштуп алгаш барганы билдинген. Ынчангаш ол болуушкун дежурный кезекке дораан

дыңналы берген.

Болган кем-херектиң истелгези-даа эгелзэн. Ак-Довурактың шагдаа салбырының ажилдакчылары база шупту бут кырында. Ол хүннүң кежээ ЧЭТ чанынга болган кем-херек дээш оперативтиг ажилдакчылар баштай бир кижини бажыңнааннар. А даартазында хүн олар Чаш-Уруг Күжүгетти туткаш, үстүнде каразыттырып турар кижиниң кырынче супкан.

Истелге, байысаалга үезинде Чаш-Уругнуң кемниг үүлгедигин бадыткаптар чогуур херечилер база чок болган. Ындыг-даа болза, шагдаа, прокуратура ажилдакчылары херектиң истелгезин дооскаш, судче кирипкен.

Чаш-Уруг Күжүгет кижилер херээ дээш 15 чылда шииттирип чораан кончуг айыылдыг кижилер. Баштайгы өлүрүшкүннү Чаш-Уруг Аяңгатының тудуг ыяжы белеткээр черге үүлгеткен. Аңаа ол бир кижини өлүргөш, кырынче ыяш ужурупкан. Бо херзэн ол үзе баскаш келгени база билдингир турган.

Каш ай эрткенде Чаш-Уругну Тыва АССР-ниң Дээди суду судтаан. Чаш-Уруг суд истелгезиниң үезинде херечилерниң берген өчүктөрүн доозазын үргүлчү бижип, оларга айтырылгар салып, сайгарып орда көөргө, ол дуржулгалыг кем-херек үүлгедикчизи деп чүве илдең. Ынчан Чаш-Уруг бежен хар хире назынның, ортумак дурт-сыныг кижилер чораан.

Судтуң ажылының ийи дугаар хүнүнде Тыва АССР-ниң Дээди суду Чаш-Уругну дээди хемчег-биле бооплап шиидер деп доктааткан. Ынчалза-даа бир ай эрткенде ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиуму Чаш-Уругнуң өршээл дилзэн билдиришкени езугаар, ооң кеземче херзэн хынап көргөн. Ук херекти багай истзэн дээш, Президиум Чаш-Уругну шуут хостап салыпкан. Дуржулгалыг рецидивист үүлгеткен кемниг херзэндэн ынчаар «кургаг» үнгөн.

Чаш-Уруг херектен хосталгаш, бир чыл хире болганда Сүт-Хөлге база бир кижини өлүрүп, ооң амы-тынынга четкен. Херекти Тыва АССР-ниң прокурору В.Б. Кара-Салдың дорт киржилгези-биле истеп дооскан. Удаваанда Тыва АССР-ниң Дээди суду Чаш-Уруг Күжүгетти база

катап дээди хемчег-биле шииткен удаада Чаш-Уруг дээди хемчегден лаваан. Бир ай ажыг болганда «шиит күүсеттинген» деп солунга чарлапкан.

Хоойлу-дүрүм ажилдакчылары берге ажил-херзэн деткириниң нунга үстүнде совет болгаш парти органнарың талазындан хөлүн эр айтып дужаар чорук дуза боорунда жак бооп турган.

Ылаңгыя 1980 чылда Тывага а ажыг кем-херек үүлгедигишкени деглеттинген. Күрүнениң болгаш кижилерниң өнчү-хөреңгизин оорл база үлтеп-дээрбедээр, кижилер өлү хулиганнаар чоруктар кажангызында даа артык көвүдзэн. Чогум-на ын Иштики херектер яамызының сайдынга, ооң мурнунда Тыва АССР-ниң прокурору турган В.Б. Кара-Сал муйлаткан. Багай удуртулгандан сандараан яамыны ол хүлээп алган. Сай В.Б. Кара-Сал республикага кем-херек үүлгедигишкенин чавырылдыг сорулга-биле кем-херекти истеп тырындан аңгыда, ооң үнүп турар чылгааннарын илередир шагдаа ажил база кедергей шыңгыраткан. Ол үе республикага болуп турган улуг, бикандыг-даа кем-херектер милиция кичээнгейи чок артпас турган.

Ындыг-даа болза, ССРЭ-ниң буст дүжөрүнге чедир каш санныг чылда арткан. А Тываның удуртулгалыг парти чазак туруп көрбзэн дөгейлээшкени таварышкан. Байдал мындыг турда, кем-херек-биле демисел дугайында канда чугаа турар боор! Ынчалзажок Тываны Иштики херектер яамызы бодунуң албы хүлээлгезин төлөптии-биле күүсетти 1990 чылда Хову-Аксынга болган калык чурум үрээшкенин үе-шаанда сокс дып шыдаан.

Амгы үеде республикада кем-херек талазы-биле байдал нарын. Чүгө дизе мал оорлаар чоруктар көвүдө өлүрүшкүн дыка каржы-дерзин болуп турар. Ак-Довуракты сактып кээлине херээжен ие улус безин чаңгыс черге кижини өлүрүп каапкан болгай.

Шаанда Алашка, мен элээди ооң турар үемде, улус дүне аргыжарды бөрүлерден коргар чораан. Амгы шаанда ындыг эвес, кижилер дүне кижилерден коргуп чаңчыга бергеннер. Ындыг чаңчыгышкын ниитилелге айыылдыг харын-даа өлүмгө дөмей.

Даш-оол КАРА-САЛ (Хомуш)
иштики херектер
органнарының хоочуну

Хүреш дугайында бодалдар

МӨГЕЛЕР БОЛГАШ КӨРҮКЧҮЛЕР

Кандыг-даа спорт-ту хөгжүдери республиканың удуртулгазын-дан аажок хамааржыр деп чүвени чуртталгамда көрүп келдим.

Чеден, сезен чылдарда чыгы Тываның удуртул-гы тараа, сизген үнмөстөз-н даашкынның үеде мал-мининг белеткелин чо-дар дээш, наадымнар-ы эрттирбейн турган. Ооң үнелинде тыва хүрештиң чыгы-чолу, чүшкүрбээн одаг-ы, хөмүрерип каан, чам-ык мөгелер сула салдынып, хээр будалып чоруй бар-лаан. Май 9-та болгулаар-ыштерге Моолдун бир-маандан келген, ат-сып-а чок мөге шүүп каар турду-ден каш чылда чоор бе, ус мөге эр шүүп кагды, Улуг-мининг мөгези Василий Ба-р-Тараа үжүрлөшкөн чүве. Аар-берге тозан чыл-дың эгези. Тыва хүреш ол-дээр сайзыравазы ол-дур-н бодал чорааным шын эвес-тган. Хоозураашкын чылда-нда республиканы Тываның-штайгы база сөөлгү Пре-дентизи Шериг-оол Ди-жикович Ооржак удуртуп-лээн. Ажылчыннарның-ы-шалыңы ай-айы, чыл-ы-биле үнмөс, берге чыл-ыр эртип турза-даа, Ше-р-оол Дизижикивич тыва-решти, аът чарыжын, хол-мбүүн сайзырадып эге-й берген. Хол бөмбүүнүн-гылдааларының ти-чилерин акшалар, дол-лар-биле, чарышка эрткен-тарның эзлерин, шүгген-елерни машина-балгат-би-чаннап, деткип келгениниң-нели халас барбаан.

Аа-ла школа дооскан-Моңгуш тозан чылдан-дээш, республиканың наа-нарынга он чеди катап-геш, Тываның Күчүтен-ези атты алгаш, ол-ла-н бадыткап, сумо хүрешке-сияга, Европага каш ка-делегейге ийи дакпыр-ионнааш, Тыва чуртун-сияга, а Россияны де-йге алдаржыдып кагды. а хүрештиң төөгүзүңге-лбас исти арттырып каан-онал маадырывыстың,-дарлыг мөгевистиң ту-залы-даа, ооң ады-биле-н спорт өргээзи-даа чок,-еш» стадионну Күчүтен-ниң ады-биле чүге адап-ас деп.

ериг-оол Дизижикивич-хүрешти он ажыг чыл-штинде сайзыраткаш,-убликавысты он чеди-удурткаш, 2007 чылда-ы аныяк удурткучу Шол-балерьевич Кара-оолга-дип берипкеш, пенсия-дыштанып чоруй барды. Моңгуш республика Наа-арынга он чеди катап-кааш, Күчүтен мөге деп-р-атты чедип алгаш,-лиң «дүлгүүрүн» чээрби-ектиң мөгелеринге дам-п берди.

Шолбан Валерьевич тыва-спорттун барык шупту хевир-лерин деткип, ылаңгыя тыва-хүрешти улам сайзырадып, мөгелерни бүдүн чыл дур-гузунда хүрештирип турар. Мөгелер, тыва тоолдарда дег, кыш дүшкенин хыраазындан, чай келгенин шалыңындан билип хүрежип турар болгаш, күчү-күжү-даа кежээлээн.

Каш чыл бурунгаар сумо-хүрешке Россияның чемпи-нады Кызылга болган соонда, тыва хүреш маргылдаазының-үезинде Сайын-Белек Түлүш-тү моол мөге оранчок өрү-көдүрүп үндүрүп келди, агаар-га астына берген Сайын-Бе-лек ужул бадып чыткаш, моол-мөгениң будундан илбектеп-кеш, дегээлөпкөн, моол мөге-баштай кээп ушкаш, бажын-чайып орган чүве. Сайын-Белектиң ол чоон буттарының-ээлгир деп чүвезин кижини кай-гаар, өл хаак-биле дөмөй-ле. Адыг-хайыракан дег моол-мөгелер-биле хүрежи бер-геш, чамдыкта октадып, ужул-бар чыда, буду карбаш дээн-соонда, моол мөгениң өөз ага-раш дээш, Сайын-Белектиң-адаанга баар. Чаан адын ба-дыткап чоруур мөге-дир ийин. База бир Чаан мөге Эрес-Кара-Сал каяа-даа хүрежи-бергенде, тыва болгаш сумо-даа хүрештерге шүүп-ле чо-руур. «Эрткен чайын Якутияга-чеде бергеш, ол регионунң-мөгелерин шуптузун октааш-келдим» — деп телевизорга-хөөрөп олурду. Ам та кайы-чүкче хүрежип чоруп каар-Чаан мөге ирги?

Айдың Очуржаптың күжү-даа кедергей, буга-шары дег-эр-дир, ынчалза-даа серем-чилели арай кошкак, бут-тарын камгалавас. Чазак-Даргазының шаңналы дээш-чайын болган хүрешке Очур-жап шүүп болур турган. Моол-мөгеге буттаткаш, октадып-алды. Ай-Демир Монгуш ча-раш дурт-сынның, борбак-борбак шыңганнарлыг, тыва-хүрештен аңгыда, ММА-га-азы дүрүмү чок спорттун хевиринге, муңгаш четки иштин-че кире бергенде, езулуг-ла-арзылаң дег апаар. Карак одун-кызаңнадыр шашкылажы бер-генде, аңаа күш чедер кижини-даа чок. Улуг-Хемниң мөгези-Айдың Монгушка Моолдун-Хартыга мөгези Баасанху бе-зин күш четпээн болгай.

2016 чылдың декабрь-егезинде Сүбедей спорт-өргээзинге, моол мөгелерниң-киржилгези-биле кончуг солун-хүреш болганын көрүкчүлөр-утпаан боор. Моолдун Хар-тыга мөгези Баасанху тыва-мөгелерни девидеткеш, көрүкчүлери хөлзеткеш бар-ган болгай. Ол хүрештиң эрт-тирикчизи моол мөгелерниң-намдарын тыва мөгелерге-сагындырып чарлап турду, ынчалза-даа Хартыга мөге-кедергей кашпагай болгаш, шыырак мөгелеривисти-октап турду. Хартыга куш-куштарның эң-не кашпагайы,

күштүү. Чемиш көрүп каанда, октаан даш дег ужул бат-каш, чаңгыс тевер. Хартыга-деп атты кедергей дүрген-хүрежи мөгеге тыпсып турар.

Тыва хүрешти, кыжын ко-жууннар ээлчежи эртти-рип, артистери ыр-шоорун, танчы-самын көрүкчүлөргө-бараалгадып, амданның чаа-гай боорзак, конфет-чигири-биле хүндүлөп, дыка солун-кылдыр организастан турар-лар. Удурланыкчыларын ок-таан мөгелер боорзактарны-адыштааш, көрүкчүлөргө үлей-бээр болгай, тыва хүрештиң-чаңчылы ындыг. Мөгелер үр-хүрешкенде, холдары дер-идип, хирлени бээр, ынчангаш-үстүг боорзактарның орнунга-саазында ораап каан бөдүүн-конфеталарны уруп кагза эки-боор.

Бистиң мөгелеривистиң-хүрештерге чон мурнунга-боттарын канчаар алдынып-турарының дугайында бодал-дарымны «Шынның» номчук-чулары-биле үлөжиксээр-дир-мен.

Удурланыкчызын октап-каш азы шывадапкаш, девип-чоруй баарга, мөге салыкчы-лары херекке-даа албас боор-дур. Национал хүреживистиң-чараш чаңчылдарын сагыыр-болза эки. Чижээлээрге, удурланыкчызын октапкаш, тургузур тырткаш, ыяап-ла-куспактажыр, хүреш үезинде-эжиниң арнынга, караанга-билбейн дээпкөн, аартыпкан-болза, холун тудуп, буруузу-миннир, содак-шудаа арыг-силег болур дээн ышкаш.

Хүреш үезинде ийи-чаң-гыс мөгелер чүдек чаңын-көргүзүп, ол-бо талаларынче-сиңмирипкеш, думчуун хол-дары-биле аштап-аштап, со-дак-шудаанга чодуп турарын-көөрге, дыка-ла эпчок боор-чорду. Элээн улуг думчук ар-жылындан шодак иштинче-киир суп алырга шаштыктавас, херек апарганда ужулгаш, думчуун, дерин чодуп алгаш, дедир суп алыр. Мөге кижини-бүрүзү мээң хүрежип тура-рымны чүглө тыва чонум эвес, өске сөөк кижилер база көрүп-олуларлар болгай деп билип-алыр болза эки.

Эрткен чайын «Совет-Тываның 5 чыл ою» стади-онга сезен беш килге че-дир деңзилиг мөгелерниң-хүрежиниң үезинде чам-дык мөгелер хүрежиринче-көрүкчүлөр аразындан үне-халчып, хостуг сандайларны-кырлап бадып турдулар. Хөй-акша-төгерики чарыгдап-тургаш, кылган чараш сан-дайларны чара базып турарга, дыка-ла кижизидилге чок-тур. Содак-шудаактары хирлиг, идиктери эргижиреп, май-тайы берген мөгелерни-даа-эскердим.

Хүрештиң аңгы-аңгы-хевирлериниң спорт масте-ри, хоочун мөге Иван Хура-ган тыва хүрештиң чараш-чаңчылдарын, дүрүмнерин, мөге кижини чон мурнунга-канчаар алдынарын кончуг-эки билер, ынчангаш келир-үениң мөгелерин өөредирин-сүмөлээр-дир мен.

Биче-оол ДЫРЫСКЫН,
күш-ажылдың хоочуну.

Тываның алдарлыг мөгези

ОНДАР СҮҮР-ООЛ

Алдан ажыг чылдарда Ак-Туруг ортумак школазынга, улуг-чаагай мага-боттук мөге-эр Сүүр-оол Хүргүлекович-Ондар директорлап ажыл-дай берген. Наадымнарда, Тиелелге хүнү май 9-та Кы-зылче хүрежип чоруптар. Суурнун улуг эр улустары: «Мөге Сүүр-оол Кызылче-хүрежип чоктай берген-дыр, шүүп кааш кээр боор» — деп-чугаалажыр чүве.

Бир-ле эртен школага кирип-келиримге, коридорда чымчак чадыг-кырында штанга салып каан, ди-ректоруус аажок штанга көдүрер-башкы бооп-тур. Хүрежириниң-бетинде-ле белеткенип, бежен, алдан килограмдан эгелеп алгаш, чүскилдиг штанганы кара күш-биле-идип үндүрүптер. Бистерге, улуг-класстарның оолдарына штанга-көдүрериниң аргаларын өөредип: «Борбак-борбак шыңганнарлыг, мөге-шыырак болур силер, спорт-биле эки харылзажып чоруңар» — деп, чагып турганын ам-даа-утпаан мен.

Школавыс дужунда көктүг-шыктыг алаакка болур маргыл-даага ырак-чоок кожууннар, суур-лардан аъттыг, чадаг көрүкчүлөр, мөгелер, ол ышкаш Сүүр-оол-Хүргүлековичиниң хүрежирин-караа-биле көрүп алыр дээн ак-тургузулар чыгып келген. Кижини-бажы — кизирт, аът бажы — козурт. Чоннун хөйүн канчаар ону!

Содак-шудаактары мөгелер-кедип эгелээннер. Седен-Сот деп-мөге кижини содак-шудаан кетпейн-олуларга, Сүүр-оол Хүргүлекович-чанынга чеде бергеш: «Чүге содаан-кетпейн олур сен, аал?» — деп, айтырарга, «Силерге дөмөй-ле күш четпес мен, ынчангаш-хүрешпес мен» — дээрге, башкы-выс хүлүмзүрү каапкаш, бичини-ыт чок олурга: «Ырак черден-келген кижини хүрешпезиңге кайы-

ын боор, хүреш че. Мен хүрешпес-мен» — дээш, содак-шудаан уштуп-каапты. Демги мөгаттынып турган-мөге хала чокка шүүп кааш чоруй-барган.

1966 чылдың чазын улуг клас-сарның өөреникчилери, школа-ны доозарының шылгалдаларын-дужаарының бетинде школавыска-келир кыжын одаар ыаш белеткээр-дээш, башкылар, ажылчыннар-биле кады ГАЗ-51 деп машинага-олурупкаш, Кара-Суг тайгазынга-чедип келдивис. Чаңгыс клас-чы эжим-биле бензин хирээзин-хүлээнип алгаш, ыаш ужулар-даалга алдывыс. Чиңгежээк кур-гаг дыттары ужуруп чоруп-ла-тур бис. Элээн чоон дыт хирээвис-бизин кызып алды. Ырактан хай-гаарап турган башкывыс Сүүр-оол-Хүргүлекович чанывыска чедип-келгеш: «Хирээңер бизин кызып-алды бе, оолдар?» — дээш, ыаш-ты идерге, дыт-даа ужул баткан, ажылдап турган хирээниң би-зиз ушта халааш, башкывыстың бир-будунуң дискке адаанга барып-деген. Хирээниң тевишкенинге күш-четпейн барган эжим кортканын-дан дүрген-не майказын ужулгаш, Сүүр-оол Хүргүлековичиниң хан-зырап турган будунуң дөңмөктөн-боой шарыптар дээрге, майказы-чолдак болган. Башкывыс бодунуң-майказын ужулгаш, будун боду-ла-боой шарыптарга, он шаа кижини-көдүргөш, машина кырынга сал-гаш, суурже бадыра бардылар. Ат-алдарлыг мөге башкывыстың-буду ынчан дыка кемдээн. Ооң-мурнунда бир Наадымга шүүп-каарга, үжүрлөшкөн мөге өөдежок чоруун-көргүзүп, башкывысты бижеткеп-балыглаанын улуг назынныглар-билир.

Сүүр-оол Хүргүлековичиниң-иштики делегейи арыг, культура-зы бедик, биче сеткилдиг мөге-эрлерниң бирээзи чораан. Тыва-АССР-ниң Арзылаң мөгези Сүүр-оол Хүргүлекович Ондар кемде-вейин чораан болза, та чеже катап-шүүп турган.

Биче-оол ДЫРЫСКЫН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Солунга үнген чүүлге хамаарыштыр

САНАЛГА КАТЧЫП

2018 чылдың февраль 22-де Бораш Ондарның «Шын»-солунга «Улустун корреспон-дентизи кымыл?» дээн санал-дыг чүүлүңге катчып тур мен.

Бодунуң бодалдарын бижи-птер дидим хамаатының туружун-деткивейин баар аргажок. Бораш-Ондарның ол-ла саналы «Шын»-солуннуң 2017 чылдың август 10-да 94 дугаарлыг үндүрүлгезинге-база үнген. Республиканың кожуун, сумуларындан хөй чылдарның иш-тинде чаңгыс чер-чурттугларының-ол-бо дээн кызагалдары турза-даа, солуннар арнынга көдээ-амыдыралды чырыдып чоруурлар-дээрге-ле солуннуң штаттан-даш-каар корреспондентилери-дир. Доктаамал бижип «Шын» солун-биле харылзаа тудуп чоруурлар-хөй эвес, ийи-чаңгыс авторлар-дыр-ийин. Чурттуңга, чонунга бердин-генинден номчукчуга чедингир, билдингир болзун дээш бир-ле-солун чүүлү, санал-оналды олар-бижип чоруурлар.

Бораш Ондарның корреспон-дент дээрге угаан ажылы-биле-сырый харылзаалыг эң-не на-

рын ажыл-дыр ону хандыр сай-гарып бодаар ужурулг дээнин-бодум хуумда деткир мен. Ажыл-ишчи үлегерлиг кижилерниң ар-га-дуржулгазын чонга тарадып, өөредиглиг чүүлдерни бижип-чоруур дээни чөптүг. Оларга «улустун-корреспондентизи» деп хүндүлүг-атты бээри чүүлүг. Хөй чылдар-да чүглө «Шынга» эвес, а өске-даа-солуннарга доктаамал бижип, өскелерден ылгалып чоруур ав-торлар бар. Оларның журналист-эртеми чок-даа болза шынап-ла-боттарының талантызы-биле пар-лалгага хандыкшаан шыдамыккай-кижилер дээрзи-ле чөп боор. Ко-жуун, сумуларда солуннарга бижи-п чоруур авторларга кызымаккай-чоруу дээш ат-сыттан тывысса? Ол дээш хөй түңнүг акша-көпеек-үндүрбес-ле болгай. Көдээниң-амыдыралы-биле тудуш идеп-кейлиг бижикилерни деткирин-үе-негеп келген эвес ирги бе? Номчук-чулар боттарының санал-оналда-рын солун-сеткүүлдер дамчыштыр-илереди бээр дээрзинге идегедим.

Борбай ӨЛЗЕЙ.
Эрзин кожуун.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

• Байыр чедиришикини

Бистиң ававыс Чойганмаа Баяевна ХЕРТЕК май 3-те 50 харлап турар. Ол Москва облазының Можайск хоорайның Иван Федоров аттыг Москваның парлалга болгаш полиграфия техникумун 1988 чылда өөренип дооскан. Ававыс төрзүн Тываның чанып келгеш, Кызылда Тываның Күрүнө ном-дептер парлаар типографиязынга ажилчын базымнарын эгелээш, бо хүннерге чедир үр-түннелдиг ажилы дээш: Тываның Чазак баштыңының болгаш Дээди Хуралдың мурнундан хүндүлел бижиктериниң, шаңналдарның эдилекчизи база өске-даа шаңналдарның эдилекчизи.

Ынчангаш ававыска юбилей таварыштыр быжыг кадыкшылды, аас-кежикти ажы-төлүнүң аразына ам-даа хей чыл чоруурун йөрээдвис:

Аарыгларга, бергелерге алыспайн

Ажы-төлүң улгаткыже азырадың

Ажыл-агый, бистер дээштиң кызып чордун,

«чазыг кылбайн эки чурта, оглум, уруум» дээниң

Чагыгларың утпайн чор бис, авай!

Ажыл дээнде олут орбас,

Аныяндан эрес-кежээ

Баштак-хөглүг ававыска

Байырлалын таварыштыр

Өртемчейде бар-ла турар буян чолду

Өлчөй-кежик, өөрүшкүнү күзеп ор бис.

Ажы-төлү, үш чаптанчыг уйнуктарыңдан.

(Төлөвирлиг үндөзинең парлаан).

ТУРАСКААЛ АЖЫДЫШКЫНЫ

2018 чылдың май 6-да 12 шакта Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы суурга ТР-ниң Арзылаң мөгези, Тыва АССР-ниң беш дакпыр чемпиону Сүүр-оол Хүргүлекович ОНДАРНЫҢ 85 харлаанынга тураскаал ажыдышкынынче бүгү чонувусту чалап тур бис. Байырлыг ажыдышкын үезинде 64 мөгениң хүрежи болур.

Оргкомитет.

В Сочи прошла Всероссийская неделя охраны труда-2018

В Главном Медиацентре Сочи с 9 по 13 апреля 2018 года прошла Всероссийская неделя охраны труда.

В мероприятии приняли участие порядка 12 тысяч человек. Это практикующие специалисты по охране труда, представители органов власти, руководители крупных промышленных корпораций, ученые, разработчики инновационной продукции, представители профсоюзов.

Главной темой Недели стало будущее сферы охраны труда, достижения и возможные вызовы. Этому была посвящена стратегическая пленарная сессия, на которой были сформулированы основные направления развития системы охраны труда в России.

Тема воспитания осознанного безопасного поведения продолжилась и в рамках Всероссийского молодежного форума, который прошел в рамках ВНОТ-2018.

В работе форума приняли участие 100 студентов из 30 профильных вузов страны. Деловая программа была насыщенной: мастер-классы от ведущих специалистов по тематике лидерства в охране труда, обсуждения по актуальным вопросам обеспечения безопасности на рабочих местах, профессиональной подготовки будущих специалистов и др. Прошли презентации проектов Всероссийского конкурса «Здоровье и безопасность» в номинации «Лучшее решение молодого специалиста в области здоровья и безопасности».

В рамках ВНОТ состоялась подведение итогов и награждение победителей Всероссийских конкурсов в отрасли охраны труда «Успех и безопасность-2017» и «Здоровье и безопасность-2017».

В конкурсе «Успех и безопасность» приняли участие более 13 тысяч предприятий из 85 субъектов РФ. Это существенный прирост по сравнению с предыдущим годом. Лучшим субъектом Российской Федерации в сфере охраны труда признан Краснодарский край, а лучшим муниципальным образованием — город Сургут.

В рамках Всероссийской недели охраны труда прошла IX Международная выставка по промышленной безопасности и охране труда SAPE 2018. 150 российских и зарубежных компаний представили свою продукцию на экспозиции.

Тема разработки и внедрения инноваций и цифровизации предприятий стала одной из ключевых тем деловой

программы Всероссийской недели охраны труда. Интерес у участников вызвала серия встреч SAPE совместный проект Ассоциации содействия развитию безопасных условий труда ЭТАЛОН и Сколково. Живое общения и дискуссии встречаются разработчики, пользователи инноваций и эксперты в области охраны труда. Разработчики инноваций и эксперты имеют возможность представить свои технологии и оборудование, бизнес-план, возможность массового производства, представить кейсы успешных компаний России оценить возможность внедрения и дать «обратную связь» новейшего совершенствования технологий. В рамках сессии были представлены инновационные устройства V-TEC для работы на высоте, защита с корректирующим эффектом, промышленный EхоChair, различные направления мультизащиты и т. д.

На площадке ВНОТ были впервые озвучены ключевые инициативы в сфере охраны труда. В России в ходе технической сессии представили свои подходы к порядку подготовки работников по охране труда, проверке их знаний. Был также представлен новый перечень вредных работ для женщин. Минтруд также о разработке инструментов, способствующих повышению производительности труда в рамках программы «Повышение производительности труда и занятости». Была также представлена программа «Цифровизация и использование электронных документов в трудовых отношениях в рамках программы «Цифровая экономика Российской Федерации».

В ходе Всероссийской недели охраны труда были озвучены основные стратегические цели, которые были приняты на Всемирном конгрессе по безопасности труда. Впервые создание комфортности на рабочем месте была обозначена как основная цель работы в сфере охраны труда. Это, безусловно, новый этап в деятельности специалистов по охране труда на ближайшую перспективу.

(Төлөвирлиг үндөзинең парлаан).

АВТОУСЛУГИ до 3-х тонн, по городу и за пределы. Мебельная будка, цена договорная. Тел.8-901-644-7009, 8-923-383-7359 ОГРН 316171900054579

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ на «КАмаЗе». Гравий. Песок. Глина. Отсев. Щебень. Уголь. ОГРН 314171924100018 Тел. 8-923-266-18-88

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: «ГАЗель-Некст», (термобудка, 2т.) по городу и за Саяны. Грузчики. Тел. 8-905920-2290 Андрей

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: «Хино» (3 т., будка) по городу и за пределы. Есть грузчики. Тел. 8-923-263-3618, 8-983-593-4967

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: 4,8 т., 25 куб.м. Межгород; 1,5т. по городу Плотников С.В. Тел. 8-923-265-9802, 8-983-368-5054

Бригада «Авырал». СТРОИМ ДОМА, БАНИ, гаражи, евроремонт, гипсокартон, панели, ламинат, заливаем фундаменты. Качественно, в срок. Оплата по договоренности. Тел. 8-929-315-5748, 8-905-920-5748

БУРЕНИЕ СКВАЖИН на воду огрн 316171900058300 Работаем круглый год 8-913-356-7502 Кредитование через АО ОТП Банк, АО «Альфа-Банк»

КХН Кызылдың чер өрүмнээр компаниязы КУДУКТАРНЫ КАЗЫП КЫЛЫП ТУРАП. Кожууннарже үнүп турар. Тел. 8-923-266-6104, 8-913-347-0005 ОГРН 311171925600012

Вавилин ээтпээнде **ЧАА ТУТТУН-ГАН БАЖЫҢНЫ** садып тур мен. Тел: 89133473381, 89233818244

ГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: легковой фургон от 300 р., грузовик от 500 р. — ПЕРЕЕЗДЫ, ГРУЗЧИКИ, длина борта до 5 метров. Тел. 8-923-264-0440

ГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: по городу и районам. Грузчики. Тел. 8-929-316-4271

ОТДЕЛОЧНО-СТРОИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ квартир, домов, офисов, магазинов, коттеджей «под ключ»! А также мн. др. Тел. 8-983-592-3559, 8-923-540-1301

ПАМЯТНИКИ мрамор, гранит, гравировка портретов, фотокерами-

ка, установка. Правый берег, пер. Саянский, 23.

Тел. 8-913-359-9494, 8-923-380-9494

ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, капиталка, доска, заборная, прожилыны. Доставка. Кредит Русфинанс Банк Тел. 8-923-383-1575 ОГРН 307246831700175

ПИЛОМАТЕРИАЛ В АССОРТИМЕНТЕ комплектация на дома, бани, гаражи (стены наружные и внутренние, лаги, пол, потолок, крыша): по индивидуальным размерам. Доставка в город бесплатно. Адрес: Каа-Хемский р-н, с. Дерзиг-Аксы. Тел: 8-960-778-9624, 8-923-375-9926.

Малчыннар турлагларынга **СУГ КУДУКТАРЫН** өрүмнөп казып турар. Тел: 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

Хуу чуртталга бажыны тудуп алырынга **ЧЕР УЧАСТОКТАРЫН** садып турар. Тел: 8(39422) 5-00-52, 8923-669-1190

ЧЫЛГЫНЫҢ ХЫЛЫН (чел, кудуруктарын) эки өртекке садып ап турар бис. Тел: 8-913-343-6677.

(Төлөвирлиг үндөзинең парлаан).

Объявление

Сельскохозяйственный производственный кооператив «Шилеге» (ОГРН 1081722000101711004205, КПП 171101001, место нахождения: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, пер. Мостовой, 6) уведомляет о том, что собранием участников в СПК «Шилеге» (Протокол № 2 от 13.04.2018г) принято решение о ликвидации СПК «Шилеге». Требования кредиторов кооператива могут быть заявлены в течение двух месяцев со дня опубликования настоящего сообщения по адресу: 668012, Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Шуй, пер. Мостовой, 6.

(Төлөвирлиг үндөзинең парлаан).

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Диплом КГБОУСПО «Дивнагорский медицинский техникум» №24 ПА 0003554 от 25.06.2010 г. и диплом ФГБОУВО «Тихоокеанский государственный медицинский университет» 102507 00188 от 04.07.2017 г. и трудовая книжка выданный на **Дан-Хаяа Дадар-ооловны ООРЖАК**, считаем действительным.

(Төлөвирлиг үндөзинең парлаан).

«Шын» солунуң хоочун ажилдакчызы С. Николаевна Монгушка, ооң кады төрзүн дунуң **Сылдыс Николаевич МОНГУШТУН** аар аарааш, чоок кижилеринден, чонун өртемчейден чарлып чорутканы-биле холбаа «Шын» солунуң коллектив ханы кажыдып илередип, ажыг-шүжүгүнү деңге үлежип тур.

«Шын» солунуң коллектив ханы

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 11424 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 3

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар Д.С. МОНГУШ

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шоюн — 2-01-35, Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91, Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69, Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К.Санчай-оол, А.А. Лагзы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).

Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).

Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалы) — 2-17-94.

Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору Э.Н. Кол, корр. А.Д.-Б.Түлүш).

Очулгала (очулдурукчу А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүтүктээ. Херчилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдар торларының бодалдары редакцияның түрү дүүшпейн барып болур. Айтыгланган саннары өске-даа фактылары, динчадыглары дээш айттырар харылзаа.

Чагыдыгга индекс: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 3 парлаар ама. Номери парлаггаже дужаганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 19.00. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонына